

Vesnická obec a samospráva v 16. a na počátku 17. století

Josef Hanzal

Česká vesnice žila za feudalismu v těsném rámci panství, které jí vtiskovalo ráz uzavřeného mikrokosmu. V tomto světě existovala jako nejnižší právní jednotka obec a vesnická samospráva, jejichž funkce závisela především na feudální vrchnosti, ale byly zde i prvky samosprávné.

I když naše literatura věnovala v poslední době hospodářskému i právnímu vývoji na venkově značnou pozornost, nebyl vývoj a život obcí plně objasněn. Poměrně nejúplněji a nejspolehlivěji je prozkoumáno předhusitské období, v němž přežívala stará rodová občina.¹ V předbělohorském období byl zcela právem studován především hospodářský vývoj feudálního velkostatku a poddanské poměry.²

K plnému a správnému poznání českého venkova v období před Bílou horou je třeba osvětlit ještě hlouběji sociální a právní život venkovské obce jako určitého společenství poddaného lidu a funkcí samosprávných orgánů. Bude nutné věnovat pozornost majetkovým poměrům obcí, přežívání starých zvyklostí, pozůstatkům občiny a vnějším snahám feudálů omezit obce, nebo je úplně podřídit své kontrole.

Vesnická obec a samospráva nabývala však i v této době některé nové prvky a funkce, jejichž význam se v literatuře někdy dost podceňuje.³

1. Obecní majetek

Základem majetku obcí byly v celém feudálním období společné pastviny, které byly v trojhonném hospodářství nezbytné. Proto i při zaklá-

¹ Shrnutí starší literatury pro dobu předhusitskou podal Fr. Graus, *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské*, II, Praha 1957, zvl. str. 256—267.

² Ze starší literatury obsahují dílčí fakta studie: Fr. Vacek, *Práva vesnické obce v 15. století*, Agrární archiv 3, 1916; K. Krofta, *Přehled dějin selského stavu*, 1. vyd., Praha 1919. Přehled bohatší nové literatury podal A. Míka, *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. stol.*, Praha 1960 a Vl. Procházka, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knížkách 16. a 17. století*, Praha 1963.

³ Zahraniční literatura se touto problematikou dosti soustavně zabývá; z posledních prací je to historie obcí na území dnešního Švýcarska a jižního Německa — E. Bader, *Dorfgemeinschaft und Dorfgemeinde. Studien zur Rechtsgeschichte des mittelalterlichen Dorfes* II, Weimar 1962.

dání nových vesnic ve 13. a 14. století nebo při přeměřování poddanské půdy musely být vesnice vybaveny občinou.⁴ Majetek zůstal obcím i v 15. a 16. století, některé obce dokonce svůj majetek rozšířily zabráním farských pastvin a lesů. Ve společném vlastnictví obcí byly nejčastěji *pastviny, lesy a méně hodnotná půda*; pole patřily obcím již v předhusitské době zcela ojedinele. Již v této době lze v pramenech sledovat rozpad občiny, zabírání občinné půdy vrchnostmi a bohatšími poddanými. Užíváním společného úhoru a pastvin disponovala celá obec a některé výroky hrozí zabavením majetku tomu, kdo by se zprotivil rozhodnutí přísežných a obce.⁵

Ekonomické poměry za feudalismu se měnily velmi pomalu, proto i po husitské revoluci byla občina pro způsob hospodaření nezbytná.⁶ Existenci tohoto společného majetku nelze vysvětlit jen jako přežitek staré občiny, ale i v průběhu druhé poloviny 15. století i v 16. století získávají obce nový společný majetek. Hlavně v podhorských oblastech byl v této době dostatek méně kvalitní, neobdělavatelné půdy, která nikomu nepatřila a kterou získávaly obce a o níž se vedly spory. Taková půda byla např. na Litomyšlsku; v polovině 15. století psal majitel vsi Mikuleč bakalář Johannes, litomyšlský měšťan: „Tehdy v ty chvíle za mého panování bylo ještě drahně pustín, kterých žádný dědic ani který příbuzný nepřidržel se. A já chtě sobě ty pustiny k užitku přivést, některé jsem darmo dával a jiné jsem prodával k pravému purkrechtu“.⁷ I poddaní z dalších vesnic získávali pozemky; mezi třemi vesnicemi vznikl prudký spor, který rozhodla vrchnost tak, že pasení dobytka na pastvinách (zvaných stadliště) je povoleno všem poddaným zmíněných vesnic. Dále povolila vrchnost poddaným sekat dříví pro jejich potřebu v oněch pastvinách.

Na mnohé takové pozemky uplatňovali poddaní nároky, které dokládali starými privilegii; tak např. poddaní několika vesnic v Pošumaví, kteří sídlili na území zvaném královské Brdo na Volyňsku, uplatňovali své nároky na svobodné užívání pastvin, lesů a porostlin, které jim kdysi darovala královna Eliška a další panovníci potvrdili.⁸ Po celé 16. a 17. století probíhal v této oblasti neustálý zápas mezi obcemi a okolními

⁴ Fr. Graus, cit. d., str. 258.

⁵ CDM X, č. 180, str. 203 „Item quum tota communitas amonet aliquos scabinos, quod imignorarent rebellas, et non facit, ille debet iudici ½ fertonem. Hoc est communitas convenit in unum.“

⁶ Doklady uvádí A. Míka, cit. d., str. 39, pozn. 106.

⁷ A. Tomíček, *Společné pastviny (stadliště) mikulečských, litrbašských a trstěnických r. 1451–1546*, ČDV X, 1923, str. 101.

⁸ Fr. Teplý, *Zemská brána boubínská a její strážci Králováci*, ČSPS 39, 40 (1931, 1932); Státní archiv Třeboň, Historica; tamže Velkostatek Vimperk; Státní archiv Litoměřice, Velkostatek Vlachovo Březí, sign. IV, XI. Zajímavé je, že pošumavské obce svůj obecní majetek uhájily.

vrchnostmi (panství Vimperk, Vlachovo Březí a další) o užívání a hranice těchto lesů a pastvin.⁹

Ve většině horských oblastí se snažila neobdělávané půdy zmocnit vrchnost z titulu, že je právním majitelem veškeré půdy v obvodu svého panství. Ve velké většině případů se jí to zdařilo; dosvědčují to zejména jiterní registra a emfyteutické smlouvy o prodeji této půdy na panstvích Nové Hradky, Náchod, Litomyšl aj.¹⁰ Dostatek této půdy v uvedených oblastech dával však i nadále příležitost obcím, aby si udržely své pastviny a lesy. Za pasení dobytka v lesích a za dříví museli ovšem poddaní platit.¹¹

Při užívání obecní půdy docházelo mezi obcemi a poddanými ke sporům, které řešily většinou samy obce za pomoci svědků a ubrmanů. Zajímavým svědectvím takové agendy je smlouva obce Todeň u Trhových Svin s dvořákem Zikmundem v roce 1477¹² „o pastvy, žaludy, bukev, cesty, louku, laznu, pastýře a strouhu.“ Obě strany se shodly, že mohou navzájem pást dobytek na svých pastvinách a v lesích na žaludech a bukvicích a v případě, že se jedné straně neurodí žaludy a bukvice, že jí druhá poskytne oves. Dále se obec a Zikmund dohodli o společném používání jedné cesty a obecní lázně a Zikmund se zavázal, že bude přispívat na obecního pastýře obilím, večerelemi a povozem.

Setkali jsme se zde se dvěma obecními zařízeními, která byla typická pro starou vesnici — byli to *obecní pastýři* a *lázně*. Společné vesnické lázně patřily již v předhusitské době k poměrně četnému zařízení na vesnicích.¹³ V době kolonizace dostávali ojediněle i rychtáři právo mít své vlastní lazebníky.¹⁴ V 16. století se počet lázní na venkově zvýšil, jejich používání bylo vyhrazeno i pro vrstvy sociálně nižší; čelední řád z roku 1544 snižuje v sobotu pracovní dobu, aby „dělníci mohli, jak prý jest jejich obyčejem, vzít lázeň“.¹⁵ V řadě vesnických řádů z té doby jsou pak zmínky o obecních lázních; toto zařízení vymizelo z venkova postupně, jak se zdá, po třicetileté válce.

Zato obecní pastýři patřili k typickým figurkám českého venkova až do doby nedávno minulé. Česká lidová tvorba literární, hudební, divadelní i výtvarná je pro nás bez motivů pastýřských dost těžko myslitelná.

⁹ Zdrojem neustálých sporů mezi obcemi téměř ve všech oblastech Čech byly hranice v lesích a mezi pastvinami, protože ty nebyly většinou přesně vymezeny.

¹⁰ Vl. Procházka, *Poddanské nemovitosti na dominikální půdě v Čechách v letech 1550—1700*, PHS 5, 1959.

¹¹ Na novohradském panství představovaly platy z hájemství podstatnou složku v příjmech velkostatku (urbáře panství z 2. pol. 16. stol., Státní archiv Třeboň, Historický archiv Nové Hradky).

¹² J. Kalousek, *Řády selské ...* AČ XXII, č. 24, str. 23—24.

¹³ Fr. Graus, cit. d., str. 61.

¹⁴ Ibid., str. 63, 93.

¹⁵ K. Krofta, cit. d., str. 81.

Na některých českých vesnicích bylo už před Bílou horou zvykem pasení dobytka střídou, to znamená, že z každého hospodářství byl dáván střídavě k dispozici jeden člověk ke střežení vesnického stáda.¹⁶ Ale spíše se obcím vyplácelo mít zvláštního pastýře, který každé ráno svolával hovězí dobytek i ovce a vyháněl je na pastvu. Pastýř chodil střídou od statku ke statku, kde dostával stravu a na vánoce byl obvykle obdařován peněžitými a naturálními přídávky.

Sociální postavení pastýřů bylo nestejně, záviselo především na bohatství vesnice a na velikosti stáda, které pásli. V pramenech nacházíme pastýře, kteří stěží obhájili holou existenci, ale i poměrně zámožné jednotlivce. Od poloviny 16. století se pokouší panský důchod postihnout nějakým způsobem i tuto vrstvu; nejčastěji to měly být některé naturální dávky, odvádění pepře, soli, vlny aj. Pastýři se tomu pochopitelně bránili a namnoze získávali i podporu obcí; tak ve sporu Wolfa Dobrohosta z Ronšperka s městem Horšovským Týnem a s devíti okolními vesnicemi si obce stěžovaly, že by nemohly mít pastýře, protože Wolf chce, aby mu každý pastýř odevzdával libru pepře. Delegovaní rozhodčí ve sporu (krajský hejtman, šlechtici a měšťané z okolí) rozhodli, že Wolf k tomu nemůže pastýře nutit a že závisí na jejich dobré vůli, zda mu chtějí pepř odevzdávat.¹⁷ Právní postavení pastýřů nebylo stejné jako ostatních poddaných; nebyli totiž spjati s rustikální půdou a mohli z vesnice odejít. S obcí uzavírali obvykle jakousi smlouvu.

Kromě pastvin a lesů patřily obcím v 15. a 16. století ještě v menší míře *rybníky* a *potoky*. Na novohradském panství v jižních Čechách mělo několik obcí rybníky, v nichž se chovaly ryby na výlov; většinou to byly menší rybníčky, které neměly pro hospodaření velkostatku zvláštní význam.¹⁸ Rybolov podobně jako myslivost byl v zásadě poddaným zakázán; opatření stíhající jej se zostřují zvláště v druhé polovině 16. století, mnohé vrchnostenské instrukce zakazovaly poddaným nošení zbraní a loveckého a rybářského náčiní, např. řád Kunaty Dobřenského z Dobřenic přikazuje: „rybníci, řeky a potokové vám se zapovídají pod ztracením očí i hrdla“. Přesto však někde zůstaly rybníky i potoky obcím, jako např. ve vsi Prunéřově, která si v řádu, jenž si sama dala, vyhradila právo rybolovu v potoce.¹⁹

¹⁶ A. Míka, cit. d., str. 59.

¹⁷ AČ XXIII, č. 43, str. 54.

¹⁸ StA Třeboň, HA Nové Hradky, urbář z r. 1564.

¹⁹ „Auch rugen und lautmeren wir unser Gemein in Dorf auf und nider: desgleich verblitten wir unsere Gemein Bach, so weit und lang er unser ist als bis zum steinern Brücklein unter dem Dorf, das uns den Niemandts enge darinnen fischen soll, den er hab Erb und Eigens; und wer also Erb und Eigens hat, mag darin fischen und auf def einig wessern, wie vor altershero gebreuchlich und geschehen ist.“ (AČ XXII, č. 130, str. 295).

Obecní majetek, jakkoli byl nepatrný ve srovnání s půdou a podniky panství, poskytoval některým obcím určité hospodářské možnosti a práva zasahovat do správy svých věcí.

2. Vesnická samospráva a vnitřní život obce

Třebaže život a uspořádání poměrů na venkově řídila a ovládala v první řadě feudální vrchnost a její úředníci, byla zde ještě obec a její samospráva, která větší či menší měrou toto působení ovlivňovala a uváděla je v život. Kořeny vesnické samosprávy je třeba hledat v původní obci a ve správě společného občinného vlastnictví; nejstarší zmínky o vesnické samosprávě se vyskytují již na počátku 13. století.²⁰ Právní vytváření obecních úřadů (ovšem ve feudálním smyslu) nastává až v další době, za prosazování emfyteuse a pod vlivem městského práva.²¹ V čele samosprávy byl *rychtář*, který byl zástupcem vrchnosti na vsi, ale který byl zároveň reprezentantem celé obce. Rychtář měl podle jedné listiny z roku 1400 „na súde seděti a lidi úročné ... spravovati, súditi a všecky skutky jich vynášeti“.²² Nepochybně ve 14. a 15. století se vesnická samospráva rozvinula do těch forem, jaké známe ze 16. století, v pravomoci vesnické samosprávy existovaly ovšem značné rozdíly.

Doba předbělohorská je bezpochyby obdobím nejživějšího působení obcí a samosprávy, ale je již omezena vrchnostenskými zásahy, které jsou však motivovány měnícím se charakterem feudálního velkostatku.

Na venkově zůstávala instituce *rychtáře a konšelů*, v oblasti magdeburského práva zvaných „obecní starší“. Podstatně však ubylo svobodných rychtářů, kteří získali dědičná rychtářství většinou již lokačními listinami ve 13. a 14. století, naprosto převažující část rychtářů byli rychtáři volení či dosazovaní. V tom se lišily Čechy od Moravy, kde bylo mnohem více svobodných rychet, které měly zvláštní výsady a k nimž patřili místy i poddaní.²³

V otázce pravomoci a působnosti samosprávy není možné vyslovit jednoznačný soud, protože zde byly velké místní rozdíly. I když o osobě rychtáře ve velké většině případů rozhodovali panští úředníci, byl rychtář s konšely formálně volen na výročním *vesnickém soudě*, často se

²⁰ Fr. Graus, cit. d., str. 260.

²¹ J. Šusta, *Dvě knihy českých dějin I*, str. 30. Graus (cit. d., str. 26) tento vliv vylučuje, ale neprávem, neboť instituce rychtářů a konšelů na vesnici měla nesporný vzor ve městech.

²² Fr. Graus, cit. d., str. 262.

²³ Fr. Matějek, *Feudální velkostatek a poddaný lid na Moravě s přihlédnutím k přílehlým územím Slezska a Polska*, Praha 1959; J. Novotný, *Svobodní rychtáři na Moravě ve Slezsku a v sousedních územích německé kolonizace*, H M 3, 1958.

jím stával jeden z konšelů, někdy na základě jejich návrhu (v Loučanech na Moravě jmenoval pán fojtem osobu navrženou konšely a která měla více hlasů od obce).²⁴ Na jmenování konšelů, jichž bylo obyčejně 4—6, měla větší vliv obec; pochopitelně obec v tomto případě představovaly především zámožnější vrstvy. V úřadech rychtáře a konšelů se střídají zhruba stále stejné osoby z řady sedláků; zahradníci, podruží a ostatní vrstvy venkovského lidu nepřicházeli vůbec v úvahu. Vrchnost měla zájem, aby se rychtářem stával někdo spolehlivý a jí oddaný, ale musela dbát i zájmu obce, protože jen tak mohl být zajištěn klid na vesnici a plnění vrchnostenských nařízení.

V průběhu 15. století i v 16. století si obce skládaly samy své *řády*, *zřízení* či *artikule*. V českých oblastech jsou tyto řády obsaženy ve velkých vrchnostenských instrukcích.²⁵ Tyto důležité právní dokumenty jsou plodem dlouholetého vývoje a tradic a shrnují všechny zvyklosti a řády, k nimž vesnický kolektiv dospěl v otázkách vzájemného poměru, práv a správy. Zvláštní charakter mají tyto řády v německých oblastech, kde se nazývají „Ruge, Banntaidinge, Taidinge, Weisthümer“, což je běžný název této instituce v zemích rakouských.²⁶ Kalousek nazval tyto dokumenty řády samodílnými; několik jich vydal pro oblast severozápadních Čech.²⁷

Vesnická samospráva byla nejnižší správní orgán, s nímž se poddaní nejčastěji stýkali. Na rychtáře, konšely a vesnický soud přenášel feudál část své pravomoci. Okruh působnosti vesnické samosprávy můžeme rozdělit zhruba do čtyř oblastí: působnost hospodářská, policejní a mravnostní, majetkoprávní a soudní.

V oboru hospodářském měla samospráva na starosti jednak vlastní obecní hospodářství a dále dohled nad vrchnostenskými podniky, zejména dvory. Tato funkce jí připadla až v 16. století v důsledku rozvoje režijních forem vrchnostenského hospodaření. V tom byl chytrý záměr vrchnosti, která takto prováděla kontrolu svých úředníků a šafářů neplacenými lidmi přímo z vesnice. Rychtář a konšelé měli dohlížet zvláště tam, kde šlo o příjmy a vydání peněz a naturálií ze dvorů, mlýnů a sýpek, tedy především tam, kde se účtovalo na vruby a kde se nevedly

²⁴ K. Krofta, cit. d., str. 69.

²⁵ Četné doklady u Kalouska, cit. d., dále V. Černý, *Hospodářské instrukce*, Praha 1930, některé neznámé řády jsou též v pozemkových knihách.

²⁶ Termíny „Taidinge“, „Banntaidinge“ souvisejí s názvy pro zahájené soudy.

²⁷ Pro Prunéřov z r. 1584, AČ XXII, č. 130; pro Černovice u Chomutova z r. 1544, č. 61. str. 134.

vůbec písemné doklady.²⁸ Na některých velkostatecích měla samospráva sledovat spotřebu obilí při setí a ve stájích a dbát, aby nebyl hlášen menší počet narozených telat, jehňat a selat, kontrolovat tržní ceny dobytka atd. Tím přirozeně rychtáři a konšelé dostali velkou příležitost získávat mimořádné vedlejší příjmy a různé dary od panských zaměstnanců.

Spravování obecního hospodářství nebylo zvlášť náročné, protože obecní hospodářství nebylo velké. Na některých panstvích městských, církevních i světských, kde byl rozsáhlejší majetek, měli obecní činitelé každoročně při obnově úřadů učinit počet ze všech obecních příjmů a vydání. Někde se vedly již písemné *obecní účty*;²⁹ každá obec (mohla to ovšem být celá rychta pro několik vesnic) měla svou *obecní truhlici*, v níž byly uloženy obecní peníze a peníze sirotků a dále všechna privilegia a listy vesnic i jednotlivců. Revize obecních a sirotčích peněz se měla provádět každoročně, ale i přesto docházelo k nepořádkům.³⁰ Počítání se na venkově provádělo obvykle na *vruby*. Tento prastarý způsob, který se u nás udržel místy ještě dlouho po třicetileté válce, spočíval v tom, že každá ze stran měla dřevěné hůlky, na nichž bylo vroubováním stejně zaznamenáváno. Vrubům se v některých krajích říkalo též *rabuše* (z něm. Rabisch, častěji Kerbholz).³¹

Vesnická samospráva se musela zabývat i pospolitým životem na vesnici a stíhat jeho narušovatele; měla dbát, aby nedocházelo k povážlivým přestupkům mravním a k vážným neshodám ve vztazích poddaného lidu vůbec. K udržování základních zásad mravného života mělo sloužit náboženství, jako tomu bylo v předchozí době. Náboženství však bylo v 16. století v hluboké krizi. Katolictví, které se jen pomalu vzpamatovalo z husitské revoluce, se na venkově prosazovalo poměrně pozdě a jen místy; bylo omezeno především na církevní panství.³² Ze starokališnictví vyvanuly všechny mravní a reformní prvky a stávalo se na venkově čím dále více formální záležitostí. Luterství, které přicházelo do Čech ze sousedního Německa, získalo pozice hlavně v pohraničních oblastech. Poddaní se chovali ke kališnickým kněžím více než přezíravě a někdy dávali dokonce svůj odpor jasně najevo.³³ Vrchnost sice nařizovala, aby

²⁸ V. Černý, cit. d., str. 87.

²⁹ Strahovský řád pro Pohorolec a okolní vesnice z r. 1603, AČ XXII, č. 156, str. 354 a n.

³⁰ Jan z Pernštejna ve Zřízení nedvědickém roku 1538 nařizoval obcím, aby byl do správy obecních financí zaveden pořádek, AČ XXII, č. 55, str. 99.

³¹ Četné doklady u Černého, cit. d., str. 67, pozn. 68, 69.

³² Doklady jsou mj. i v pozemkových knihách církevních panství (Strahov, Osek, Doksany ad.).

³³ Ve vesnicích patřících pražské universitě nucen kališnický farář žádat vrchnost o ochranu, Archiv UK, Oec. B 14.

poddaní chodili pilně do kostela a vystříhali se v den sváteční hospod a hrubého chování, ale výsledek byl nevalný. Čas od času se poddaným zakazovalo časté vysedávání v krčmách, nadměrná spotřeba piva a vína, ale tyto zákazy byly velice formální, neboť na panstvích se překotně bu- dovaly pivovary a zřizovaly se nové vesnické krčmy.

V pozemkových knihách i v jiných pramenech z této doby nacházíme poměrně četné trestní přestupky. Mezi nejčastější přečiny patřily rvač- ky, těžká ublížení na těle, oplzlé řeči, znásilnění žen a děveček, krá- deže, loupeže a též poměrně četné vraždy.³⁴ I když nemáme tyto jevy statisticky zpracovány, zdá se, že k přestupkům docházelo hojněji v bo- hatých oblastech Polabí a severozápadních Čech než v chudších pohor- ských krajích; tam byla ovšem též menší hustota obyvatelstva.

Většinu uvedených přestupků řešila vesnická samospráva sama, vrch- nost místy zásadně odmítala zabývat se spory mezi poddanými, zvláště pokud šlo o neshody, hádky a rvačky.³⁵ Došlo-li k některému případu, ře- šil jej rychtář s konšely většinou tak, že se snažili přimět sporné strany ke smíru. Za některé přestupky, zejména za ublížení na těle, byly sta- noveny *peněžité pokuty*. Zajímavý sazebník pokut podává např. vesnic- ký řád obcí patřících rytířům Hruškům z Března na Lounsku a Žatecku.³⁶ V něm byly stanoveny pokuty za políček, modřiny, otevřené rány, zlo- meniny rukou a nohou apod., výše náhrady se pohybovala v rozmezí 1 až 10 kop míšeňských.

Jak ukazují vesnické řády, ale i mnohé konkrétní případy, rozhodo- vala vesnická samospráva i v těžkých kriminálních přestupcích. Ovšem v tehdejší právní pojetí to nebyly tak těžké trestní činy, byly pova- žovány za soukromoprávní a řešily se finanční náhradou.

Tak tomu bylo i s vraždami. Několik případů v soudních oddílech ně- kolika pozemkových knih svědčí o tom, že i vraždy byly projednávány na vesnických soudech; soud vyslechl obě strany a svědky a vynášel roz- sudek, viník byl potrestán pokutou 10—50 kop grošů míšeňských ve pro- spěch příbuzných zabitého.³⁷ Na některých českých panstvích, hlavně městských a církevních se nezabývala těmito velkými trestními činy obecní samospráva, ale na světských panstvích tomu tak bylo. Dokazuje to např. i řád velkomeziříčského panství z roku 1630, který poroučí ves- nickým rychtářům a starším, aby: „co se zlodějstva, mordu i jiných hří-

³⁴ Případy uvedeny porůznu z poz. knihách, někde mají tyto právní případy vy- hrazeny zvláštní místo v pozemkové knize, PK Pardubice, Okresní archiv Pardubice, sign 3; PK Litomyšl, StA Zámorsk, Vs Litomyšl, sign A 13; StA Litoměřice, pobočka Li- bochovice, Vs Postoloprty, sign V AU 11/1 (Nečasice).

³⁵ AČ, XXII, č. 75, dále rožmberský řád z r. 1540.

³⁶ Zachován v několika poz. knihách, založených ryt. Hrušky z Března (StA Litomě- rice, pod. Libochovice, Vs Cítoliby, Postoloprty).

³⁷ PK Pardubice, OA Pardubice, sign. 3.

chů proti Pánu Bohu, na ublížení cti a poctivosti, zhanění a jiných nenáležitých vejstupkův dotejče, kteříž se mezi lidmi bohaprázdnými a nevážnými často stávají, toho více ouřadové na dědinách pokutou nesrovnávali.“³⁸ To znamená, že až dosud řešil tyto případy rychtář a obecní starší.

Právní praxe byla ovšem velmi různá, někdy se zabývala těmito případy vrchnost spolu s rychtářem a konšely nebo městské soudy, (obvykle v případě, že nedošlo k dohodě a jedna ze stran se odvolávala). V komplikovanějších případech žádal menší panský úřad o poučení městský soud v nejbližším královském městě; tak třeba probošt doksanského kláštera žádal soud v Litoměřicích o naučení jak naložit s jedním podruhem, který „obtěžkal vdovu“ a s jedním sedlákem, který „obtěžkal děvečku“, která u něho sloužila.³⁹

Rychtáři měli právo používat i *tělesných trestů*, ovšem v míře velmi nestejně. Ojedlněle se na vesnicích setkáváme s mučidly, řídce je doložena kláda.⁴⁰ Trestní pravomoc rychtáře a konšelů závisela na stanovisku vrchnosti. V pramenech nalézáme příklady, jak vrchnost nabádala rychtáře k mírnosti, ale na druhé straně i k ostrým a krutým zásahům. Zajímavý je jeden případ z panství Libochovice, které patřilo Janovi z Lobkovic; roku 1567 vsadil vesnický rychtář obce Klapý do klády poddaného krčmáře, který se mu zprotivil, navíc byl z panství vyslán kat a usekl krčmáři ruku.⁴¹ Po dalším přestupku, kdy poddaný odmítl dát se uvěznit; byl vsazen do vězení na Starém Městě pražském a odtud byl předán soudu nad apelacemi. Tento soud rozhodl, že dotyčný rychtář si nepočínal správně, protože mu obžalovaný nedal příčinu k svádě a nadto, že „k němu přistoupil s nenáležitým trestáním.“ Uvězněný poddaný podal supliku k samotnému císaři a ten se obrátil na Lobkovice se žádostí o objasnění případu. Lobkovic se vyjádřil až příliš jasně, napsal totiž, že: „kdyby mu dal useknout hlavu měl by k tomu příčinu pro jeho všetečnost a svú vůli, který proti ouředníkům mejm a osobám přísežným a poddaným prosazoval.“ Nakonec případ skončil propuštěním poddaného z vězení, musel však slíbit Lobkovicovi poddanost a poslušenství. Tento případ svědčí jednak o krutosti feudálního soudnictví, ale i o tom, že poddaní využívali práva podávat stížnosti ke králi. Feudálové se pokoušeli jim v tom zabraňovat a ve sneseních zemského sněmu opakovali své snahy zrušit

³⁸ K. Krofta, cit. d., str. 68.

³⁹ Kopíř doksanského panství, Universitní knihovna Praha, odd. rukopisů, sign. XVII B 3, fol. 179.

⁴⁰ Ve vsi Klapý, panství Libochovice (z doby Jana z Lobkovic, který si počínal velmi drasticky a nabádal rychtáře k používání násilí — SÚA, SM, sign. L.).

⁴¹ Celý případ podrobně vyličen ve spisech a korespondenci Lobkovic, apelačního soudu, české komory aj., SÚA, SM, sign. L 70/4. Dobře lze sledovat ovlivňování svědků, hodnotu výpovědí a vůbec další praxi soudní.

toto právo poddaných, až dosáhli toho, že zemský sněm přijal roku 1575 dodatek k usnesení, že podá-li některý poddaný supliku bez podpisu písaře, má být vsazen do vězení na hradě pražském a má v něm být držen tak dlouho, dokud by neřekl, kdo mu k suplice radil a opisoval ji.⁴² Vleklé spory poddaných s vrchnostmi, pokud nebyly vyřešeny v rámci panství, byly rozhodovány na *hraničných soudech*. To byly soudy delegované, obsazené přísedícími z řad feudálů příslušného kraje a zástupci okolních měst.⁴³

Feudálové a jejich soudní instituce trestali nejprísněji neposlušnost a útoky poddaných proti sobě a panskému úřednictvu a zvláště podněcování ke vzpourám. Je samozřejmé, že hájili rychtáře a vesnické konšely a trestali každé neuposlechnutí a odpor poddaných proti nim.⁴⁴ Ovšem z důvodů taktických a z vlastního zájmu nemohla vrchnost podporovat rychtáře, který ztratil veškerý vliv na vesnici a narážel na nepřekonatelný odpor obce. V některých vesnických řádech se také rychtář varuje před neuváženým a příliš tvrdým počínáním.⁴⁵

V 16. století docházelo ojediněle i k situacím, kdy se vesnická samospráva dostala do sporu s vrchností; většinou však byly takové případy řešeny aniž se o tom zachovaly písemné zprávy. Poukazují na to některé náznaky v pozemkových knihách a spory řešené na zvláštních soudech, o nichž jsme se shora zmínili.⁴⁶

•

Nejvýznamnější a nejběžnější součástí vesnické jurisdikce bylo řízení majetkové a dědické. O něm jsme také nejlépe informováni zásluhou bohatých řad českých *pozemkových knih*, které vznikly na konci 15. století a od poloviny 16. století jsou dochovány již pro celou oblast Čech. Pozemkové knihy sloužily mimo jiné zejména poddaným a vrchnostem k evidenci o převodech a změnách v držbě poddanských usedlostí. O této otázce pojednal široce a plně Vl. Procházka;⁴⁷ nám zde půjde jen o sledování podílu vesnické obce a samosprávy v této oblasti.

Důležitá je již účast orgánů obce při založení a vedení pozemkových knih. Zatímco ve většině knih z druhé poloviny 16. století můžeme vyvozovat převažující a jednostranný podíl vrchnosti na zakládání knih,

⁴² K. Krofta, cit. d., str. 73.

⁴³ M. Stieber, *Soud hraničný*, Praha 1914.

⁴⁴ Na úlohu feudálního trestního práva hájit feudální společnost a bránit veškerému odporu poddaných upozornil zejména K. Malý, *K českému trestnímu právu 15.—16. století*, Rozpravy ČSAV, Praha 1962.

⁴⁵ Taková praxe byla zvl. na panstvích pernštejnských.

⁴⁶ Např. na panství Roudnice při příchodu rožmberských úředníků 1575, PK. Bezděkov (stará sign. býv. AZČ, 208).

⁴⁷ Cit. d., zvl. str. 284 a n.

knihy z počátku 16. století prokazují velkou, místy dokonce rozhodující, účast rychtáře a konšelů při založení knihy a jejich účast při provádění všech směn, trhů a odkazů poddanské nemovitosti.⁴⁸ Důkazem jsou zejména pozemkové knihy panství Pardubice, Litomyšl a Křivoklát začínající vesměs na začátku 16. století. Na těchto panstvích prodávali poddaní celkem volně bez omezení vrchnosti své usedlosti, ale i části polí, luk a jiných nemovitostí. Zvláště patrné je to na Pardubicku, Litomyšlsku, ale i na některých drobnějších statcích.

Vesničtí funkcionáři se účastnili též při pořizování *kšaftů* a při projednávání *pozůstalostí*.⁴⁹ Měli hájit hlavně zájmy nezletilých sirotků a opatrovat sirotčí peníze, s nimiž však nehospodařili vždy příliš spolehlivě a půjčovali je často bez záruk poddaným i vrchnosti.

Velmi samostatné postavení měl rychtář a konšelé i tam, kde byla slabá vrchnost, v některých vsích starého Žateckého kraje byla řada drobných statků nižší šlechty; někde se prováděly trhy poddanských nemovitostí vůbec bez zastoupení feudála, nebo v zastoupení více než formálním. Jindy zase drobná šlechta naopak byla mnohem přísnější a ostražitější vrchností, protože chtěla-li obstát v hospodářské konkurenci s velkými feudály, využívala všech ekonomických zdrojů a možností těžit ze správy venkovského lidu.⁵⁰

Zvláštní postavení měla vesnická samospráva ve vinařských oblastech, kde docházelo poměrně k častým změnám v držbě *vinic*. Vinice byla nemovitost *sui generis*, která nebyla právně nikdy tak těsně spjata s usedlostí jako rustikální pole a louky. Poddaní vinařských krajů, v dolním Polabí, Poohří a v okolí Prahy, volně disponovali se souhlasem obce s vinicemi.⁵¹ Ve Velkých Žernosekách, které patřily v té době Kamejským ze Lstiboře, schvalovala samospráva s formálním souhlasem vrchnosti automaticky všechny trhy vinic na obecních soudech a posudcích. Živý prodej a koupě vinic probíhal nejen mezi poddanými uvnitř obce, ale i mezi vesničany a sousedními měšťany (v severních Čechách i v okolí Prahy).

•

Rychtáři a konšelům příslušel i policejní a bezpečnostní dohled na vesnici; v opatřeních směřujících k bezpečnosti obce se projevovaly staré

⁴⁸ Vl. Procházka, cit. d., str. 148–154, Procházka tuto problematiku ponechal stranou, uvedl však některé konkrétní příklady.

⁴⁹ Na panství Litomyšl vedena zvláštní kniha *kšaftů*, při nichž měla rozhodující podíl samospráva, StA Zámorsk, Vs Litomyšl, sign. A 12.

⁵⁰ To byl např. případ rodiny Hrušků z Března a dalších.

⁵¹ Viničné pozemkové knihy — Velké Žernoseky, SÚA, Ředitelství stát. statků, inv. č. 168; Horní Krč, AHMP, č. 5625, Radlice, Sta Třeboň, pob. Český Krumlov, sign. V AU č. 3; Michalovice, Sta Litoměřice, pob. Děčín, Vs Děčín, sign. B 91 b.

řády a tradice. Největší metlou staré vesnice byly požáry a obce a její představitelé proto dbali, aby všechna nařízení (zákazy sušení konopí v domech, pravidelné vymetání komínů aj.) byla přísně dodržována.⁵² V některých obcích byli pravidelně voleni i komíníci, kteří se měli starat po celý rok o všechny komíny ve vesnici. Rychtář dbal též, aby nedocházelo ke krádežím na majetku obecním i panském. Krádeže a loupeže byly zvlášť krutě trestány, tělesnými tresty a vězením. O lesy a stíhání pytláků se starali hajní, kteří byli někde podřízeni obci a byli též voleni na výročních soudech (např. ve vesnicích patřících pražské universitě).

Zmínili jsme se již, že nejvyšším shromážděním obce, na němž se scházel téměř celý vesnický kolektiv, byl *vesnický soud*, nazývaný často po městském vzoru soudem zahájeným. Konal se nejčastěji v zimě, kdy měli poddaní čas, v období od vánoc do půstu. Na soudě byl občas přítomen i majitel panství, dále hejtman nebo důchodní písař, rychtář a konšelé. Soud zahajoval panský úředník, obvykle přečetl vrchnostenské instrukce a potom byl zvolen rychtář a konšelé. Po složení přísahy rychtáře a konšelů probíhal soud, který řídil rychtář, ovšem rozhodující postavou byl opět panský úředník, který zastupoval feudální vrchnost. Úředník nevystupoval obezřetně příliš do popředí, aby nevzbuzoval dojem, že není respektována obecní samospráva a staré tradice.

Máme-li nějak shrnout získané poznatky, je třeba znovu zdůraznit, že problematika obce a vesnické samosprávy není zdaleka vyčerpána a že bude nutno věnovat pozornost i době pobělohorské. Pokusili jsme se na několika konkrétních příkladech ukázat, že v 16. a na počátku 17. století existoval na české vesnici obecní majetek a místy, že se ještě zvětšoval, i když se jej vrchnost snažila pohltit. Ve společném majetku obcí byly především pastviny, lesy a neplodná půda, místy i rybníky a potoky.

Vesnická samospráva (rychtář a konšelé) se stala hlavně nástrojem feudála a panských úředníků, ale reprezentovala i obec a větší část venkovského obyvatelstva. Samospráva vykonávala nejnižší správní funkce zejména v oboru hospodářsko-kontrolním, policejním, soudním a majetko-právním. Rozsah pravomocí samosprávných orgánů byl podmíněn v první řadě místní situací feudální vrchnosti. Samospráva však měla určité, i když omezené možnosti, jak ovlivňovat vnitřní život obcí a poddaného lidu.

Zhruba od šedesátých let 16. století je možné sledovat zesílený tlak feudálů a jejich úřadů na obce a samosprávy. Tento jev je součástí snah o vybudování panství nového typu, které se mělo stát rozhodující, hos-

⁵² Ve vesnických řádech jsou i drobnější nařízení, až kurlózního rázu.

podářskou právní a správní silou na českém venkově. Tento proces probíhal s nestejnou intenzitou a výsledky, ale jeho konečným výsledkem bylo prosazení nového typu panství v celé oblasti Čech a spolu s ním utužení právního postavení poddaného lidu.

Die Dorfgemeinde und ihre Selbstverwaltung im 16. und im angehenden 17. Jahrhundert

(Zusammenfassung)

Die Dorfgemeinde und ihre autonomen Organe bildeten in den böhmischen Ländern während des Feudalismus die unterste Rechts- und Verwaltungsstufe auf dem Lande. Der Funktion und der Entwicklung der Dorfgemeinden im Zeitalter des Feudalismus wurde bisher nicht die ihr gebührende Aufmerksamkeit gewidmet. Der Beitrag weist auf die Bedeutung der Dorfgemeinde, des Gemeindevermögens und der Selbstverwaltung der Dorfgemeinde (Schultheiss und Dorfschöffen) in der Zeitspanne vom ausgehenden 15. bis zum angehenden 17. Jhdt. hin. In dem Weiterbestehen des Gemeindevermögens lebten Überreste der alten, auf der Sippschaft beruhenden Vermögensordnung der Obtschina fort, welche für die damalige Weise der Fruchtwechselwirtschaft unumgänglich war. Das Gemeindevermögen war nicht ausgedehnt und es schmälerte sich durch rechtswidrige Eingriffe von Seiten der Feudalherrschaft und der vermögenderen Dorfgenossen. Im gemeinsamen Vermögen der Dorfgemeinde befanden sich insbesondere Weiden, Wälder, Brachland, stellenweise auch Fischteiche und ziemlich häufig Bäder. Besondere Stellung im ökonomischen und inneren Leben der Dorfgemeinde hatte das gemeinsame Weiden von Rind und Schafen, welches gewöhnlich der Dorfhirt besorgte.

Die durch den Schultheiss und die Dorfschöffen repräsentierte Selbstverwaltung wurde beim jährlichen Gericht gewählt, meistens wurde sie freilich zum Werkzeug in den Händen des Feudalherren und seiner Beamten. Manchenorts verteidigte sie auch die Interessen der Dorfgemeinde und verwickelte sich in Konflikte mit der Grundherrschaft. Ihr Einfluss hing vornehmlich von der Stärke des Feudalherren und seiner Beamten ab. Die Selbstverwaltung hatte wirtschaftliche Funktion, sie verwaltete das eigene Gemeindevermögen und hatte Aufsicht über die grundherrschaftlichen Betriebe (Höfe, Schafställe, Kornspeicher u. s. w.). Sie hatte auch gerichtliche Befugnisse, es stand ihr die Entscheidung über die weniger gewichtigen Übertretungen zu, in der Zeit vor der Schlacht am Weissen Berge entschied sie auch über Fälle von Körperverletzung, Mord u. ä. Diese Straftaten wurden als privatrechtliche Angelegenheiten betrachtet und wurden gewöhnlich durch Vergleich der Parteien geregelt, der des Mordes überführten Partei wurde eine Geldstrafe auferlegt. In die Kompetenz der Selbstverwaltung gehörten auch vermögensrechtliche Angelegenheiten, Erb- und Waisensachen (Anteil an der Führung von Grundbüchern, Errichtung von letztwilligen Verfügungen, Verwaltung von Waisengeldern). Die Selbstverwaltung war auch Polizeiorgan, sie sorgte um Sicherheit und Ordnung im Dorf.

Von der zweiten Hälfte des 16. Jhdt. an kann ein verstärkter Druck der Feudalherren und ihrer Ämter auf die Gemeinden und Selbstverwaltungen beobachtet werden. Diese Erscheinung ist Teil der Gesamtenwicklung, während welcher die Grundherrschaft zum entscheidenden ökonomischen und Rechtsfaktor auf dem böhmischen Land wurde. Das Ergebnis dieses Prozesses, der in den einzelnen Gebieten in ungleichem zeitlichen Rahmen und mit ungleicher Intensität verlief, war die Beschränkung der Dorfgemeinden und die Verschärfung der abhängigen Rechtsstellung des untertänigen Volkes in Böhmen.